

DOI: 10.48284/Haide2022.11.10

ELOI CREUS

Universitat de Barcelona
 Università di Bologna
 eloicreus@ub.edu / eloi.creus@unibo.it
 ORCID: 0000-0003-0640-3460

SOBRE L'AMIC SÀFIC I ANÒNIM DE MARAGALL

ABOUT MARAGALL'S SAPPHIC AND ANONYMOUS FRIEND

Resum:

Aquest article proposa una revisió d'«A un amic», una de les poesies que Maragall va incloure a *Les disperses* (1903). Es tracta d'una peça que tant per la forma com pel contingut, de clar regust horacià, provoca una certa estranyesa en el corpus del poeta modernista que s'obliga a seguir unes formes pretesament neoclàssiques amb una pulcritud a què no s'havia cenyit mai. És una poesia menor, de circumstància, dirigida a un amic anònim, per a la qual fins ara s'havien proposat models castellans (Fray Luís de León i Garcilaso de la Vega) que no semblen casar amb la clara voluntat maragalliana de reproduir, encara que de lluny, els versos sàfics. Tampoc la hipòtesi que el destinatari fos Miquel i Soler o Roura no se sustenta sobre bases gaire sòlides: ecos vagues producte d'una lectura biografista de la poesia, amb l'agregant que aquesta peça no està datada i això complica encara més saber de quines circumstàncies reals parla, si és que realment en parla. En aquesta contribució abordarem les qüestions del model i del destinatari a partir de l'anàlisi de la forma mètrica i del tema horacià. Així, l'autor busca la resposta a les incògnites plantejades remuntant-se a les traduccions horacianes de Joan Sardà, l'amic personal al qual va dedicar un estudi necrològic l'any 1898.

Paraules clau: Joan Maragall — «A un amic» — Horaci — estrofa sàfica — Joan Sardà

Abstract:

This essay proposes a revision of "A un amic", one of the poems Maragall included in *Les disperses* (1903). It is a piece which, due to both form and content (which has a clear Horacean pattern), provokes a certain strangeness in the corpus of the modernist poet. It is a minor, circumstantial poem, but one in which Maragall forces himself to allegedly follow neoclassical forms with a neatness to which he had never clung. He does so, as it has been mentioned before, in a circumstantial poem directed to an anonymous friend. Until now, Spanish models of this kind of poetry (such as Fray Luís de León and Garcilaso de la Vega) had been proposed but they do not seem to work as Maragall's clear will to reproduce, albeit from afar, the sapphic verses. The hypothesis that the recipient, the friend, was Miquel i Soler or Roura is not based on very solid foundations either: vague echoes which are product of a biographical reading of the poem, with the aggravating fact that this piece is not dated which further complicates how to know the real circumstances of which this poem talks, given the case it actually talks about them. This article seeks to address these issues (about the model and the recipient) parting, basically, from the analysis of the metric and the Horacean theme. Thus, the author looks for the answer to these raised unknowns by going back to the Horacean translations by Joan Sardà, one of Maragall's personal friends and to whom the poet dedicated an obituary study on the occasion of his death, in 1898.

Key words: Joan Maragall — "A un amic" — Horace — Sapphic stanza — Joan Sardà

L'any 1903, Joan Maragall publicava *Les disperses*, un recull, com el seu nom indica, de poesies esparses, de procedència i qualitat molt diversa, datades entre els anys 1881 i 1903, que es va anar publicant en fascicles a la Biblioteca Joventut. En aquest llibre, hi ha una composició de temàtica i forma neoclàssica intitulada «A un amic», sense datar:

A l'ombra fresca d'eixa vella alzina,
seguts en terra damunt l'herba espessa,
aquí voldria jo a prop meu trobar-te,
amic de l'ànima.

Aquí, oblidant les mundanals misèries
que el cor rovellen i abans d'hora tornen
blanca la testa, del present alegre
sols parlaríem:

de si aquells núvols que en la serra s'alcen,
i apilotats per lo cel blau travessen,
duen la pluja de la terra amiga
o calor i fora;

de les cepades de raïms negrosos
que amb joia mira el bon pagès, i compta
els jorns que manquen fins que al trepitjar-los
sos peus emporprin;

del ca fidel allà ajagut prop nostre,
del vent que inquieta rondinaires canyes...
Després, pel viarany, venir veuríem
gentil donzella

ple l'ample càntir d'aigua regalada,
i al demanar-li que ens en deixés beure,
ella, enrogides les molsudes galtes:
–Beveu –diria. (PT 96)

D'on ve aquesta provatura d'evident regust horacià que fa tan estrany en Maragall? D'on surten aquests «versos vagament sàfics» (Casals 437)? A qui anava dirigida aquesta poesia? Casals admet que no té gaires dades objectives per comentar aquesta poesia. Esmenta la influència d'Horaci per via de Garcilaso i Fray Luis de León i compara els versos inicials amb els versos de l'«Égloga I» de Garcilaso («recostado | al pie de una alta haya, en la verdura, | por donde una agua clara con sonido | atravesaba el fresco y verde prado») o amb els versos 51-55 de l'«Égloga II» («A la sombra holgando | d'un alto pino o robre | o d'alguna robusta y verde encina, | el ganado contando | de su manada pobre») i encara amb els versos 81-85 de *Vida retirada* de Fray Luis de León («A la sombra tendida, | de hiedra y lauro eterno coronado, | puesto el atento oído | al son dulce, acordado, | del plectro sabiamente meneado»).

Més que cap eco d'aquests versos castellans, semblaria que el que fa Maragall és prendre una sèrie de tòpics que es podrien trobar en qualsevol poesia d'arrel horaciana. I l'expressió barroca de Fray Luis de León no sembla encaixar-hi de cap manera. Tampoc cap de les formes mètriques emprades s'assembla a la forma volgudament neoclàssica de Maragall.

Pel que fa al destinatari, Casals parteix d'una lectura biogràfica (com sembla que cal en una poesia de circumstància com aquesta) i llança dues hipòtesis. Com que «d'amics, Maragall no en tenia gaires (Soler i Miquel, Roura, Lloret, Pijoan)», i el to de la poesia és molt «íntim i nostàlgic», l'estudiosa aposta, en primer lloc, per Josep Soler i Miquel (437-438); sobretot per l'ambientació naturalista i pròpia d'una arcàdia feliç on oblidar «les mundanals misèries». Si tenim en compte que «Maragall i Soler havien fet excursions junts», seria enraonat pensar en la poesia com «una pirenenca» més, dedicada a l'«amic de l'ànima» que s'esmenta a la poesia, tot i que l'estètica i l'actitud romàntiques aquí són més aviat absents. Si fos Soler i Miquel, podria ser en record del seu suïcidi (l'any 1897) o bé el podria haver escrit abans, en «moments d'enyorança de l'amic»; en tot cas, Casals (439) considera que aquesta hipòtesi pot trontollar perquè a la poesia, la veu poètica tracta de tu el seu interlocutor, mentre que amb Soler i Miquel sempre s'havien tractat de vós. Això la porta a pensar que un altre candidat podria ser Roura; a més, afegeix, el to d'enyorança «encaixaria molt bé amb l'estada de Roura a Filipines com a registrador de la propietat entre l'octubre de 1889 i el desembre de 1896».

Sigui com sigui, «A un amic» apareix sense datar, cosa que ens impedeix confirmar aquestes impressions. Devem aquesta mancança (que ja veurem que comportarà un problema important) als impressors de la Biblioteca Joventut. Segons Casals (406), Maragall havia datat inicialment totes les poesies que va enviar a imprimir, però els impressors les van esborrar. Lluís Via, l'editor de Joventut, reclamava a Maragall que les tornés a datar, però fos per desídia o perquè no en guardava còpia, en van quedar moltes sense data, entre les quals, «A un amic». I el període que abracen les poesies de *Les disperses* no és pas petit: de les datades, sabem que la més primerenca és de l'any 1981 i la més tardana, del 1903 mateix, quan es publica el llibre. Casals proposa, amb un interrogant, com a data de redacció el 1891, perquè els textos que l'acompanyen abracen si fa no fa una dècada, aproximadament entre el 1881 i el 1891; l'alternativa seria el 1889, quan Roura se'n va Daet; però aquesta hipòtesi depèn d'encertar de quin destinatari es tracta.

Realment, la poesia no dona gaires més pistes i els arguments per defensar en quina circumstància i per a qui podria haver-se compost són pocs i febles. D'altra banda, el tractament de tu tampoc no invalidaria Soler i Miquel com a candidat, perquè, si Maragall seguia models clàssics, on el tractament de vós o de vostè no existeix, podia fer servir perfectament la segona persona del singular.

En qualsevol cas, a través de les dades biogràfiques que tenim no sembla que es pugui anar més enllà. Ara bé, podem mirar de trobar més respostes i formular alguna altra hipòtesi, si agafem una mica de perspectiva i analitzem el context de l'horacianisme durant aquells anys en l'àmbit català.

En la literatura catalana moderna, l'interès pels models neoclàssics (bàsicament, per Horaci) se sol associar amb Costa i Llobera. I amb raó: va ser ell qui va plantejar per primer cop l'adaptació (o, millor dit, l'evocació) de les formes mètriques clàssiques, com argumenta Parramon (*Ritmes*, 16-17). Van ser, en efecte, les seves *Horacianes* (1906), que tant devien a Carducci i les seves *Odi barbàres*, les que van comportar una onada d'horacianisme i d'interès per les formes clàssiques. Els *Ritmes* de Jeroni Zanó no s'entendrien sense Costa i Llobera, ni sense Carducci (Edo 228-254); tampoc l'obra de Gabriel Alomar, que fins i tot es va plantejar la traducció de totes les *Odes* d'Horaci, un projecte que va quedar malauradament inacabat (202-211). De fet, ja des de l'any següent a la publicació de les *Horacianes*, sabem gràcies a Bartomeu Torres, biògraf de Costa i Llobera, que el jurat va rebre una plaga de poesies pseudohoracianes (Medina 102) que no van ser premiades.¹ Com he mirat de defensar en un altre lloc, les provatures mètriques de Costa i Llobera van servir, a la pràctica, per revolucionar, en certa manera, la poesia catalana i van obrir el camí a noves formes de versificació, amb l'ús del vers blanc i, per què no, del vers lliure, en un procés no tan diferent al que es va viure a Itàlia amb Carducci i D'Annunzio (Creus, «Costa i Llobera»).

Tampoc Isidre Vilaró Codina, tan contrari a les formes accentuals que adaptaven o evocaven els metres antics, una cosa «més pròpia de geòmetres que de poetes» i poc més que «pura prosa» (X), en fer les seves traduccions poètiques d'Horaci, ben valuoses, no es va poder alliberar de l'influx del poeta mallorquí i va fer servir la seva adaptació de l'estrofa sàfica en algunes ocasions (*Carm.* I, 22 i I, 30, per exemple), amb menys capacitat i fortuna val a dir que l'autor de les *Horacianes*. El perquè del refús de les altres formes i l'acceptació de la sàfica potser s'explica perquè els versos de Costa i Llobera coincidien amb un model de decasil·lab femení (amb accents fixos en primera, quarta, sisena i vuitena posició, i una cesura femenina després de la quarta síl·laba) i tetrasíl·lab femení (amb accents en primera i quarta posició) que no era estrany a la versificació romànica. A més, era una estrofa que existia en àmbit hispànic des de les provatures de Villegas («A Zéfiro»)² A Catalunya, després de l'oda «A Horaci» de Costa i Llobera, composta l'any 1879 (i que acabaria encapçalant les *Horacianes*) i publicada per Menéndez y Pelayo en el seu monumental estudi *Horacio en España* (1885), també la van intentar, amb més o menys fortuna i traça, Artur Masriera i Ramon Siscar.

1 Alguna firmada per noms ben destacats, com Llorenç Ribet, amb una sàfica intitolada *La cabellera de Berenice*, o Jaume Bofill i Mates, per una sàfica intitolada *A Madona Bellesa*. El mateix Bofill i Mates, dos anys després, ja com a Guerau de Liost, a la primera edició de *La muntanya d'ametistes* publicava «Lluna clàssica», en una estrofa sàfica perfecta a la manera de Costa, però amb rima.

2 De fet, Parramon ja troba unes protoestrofes sàfiques en l'*Assumpció de Madona Santa Maria*, uns himnes litúrgics que sabem que es representaven a Tarragona cap al 1380 i que, com que seguien la melodia d'un himne llatí, havien de mantenir, poc o molt, l'accentuació de l'original llatí.

Cap d'ells no ho feia, però, amb el rigor de Costa i Llobera, que exigia un vers molt estricte i que no oferia cap variació possible del model descrit més amunt, creient que reproduïa així l'estrofa sàfica a la manera d'Horaci. El cert, però, és que la formulació de Costa i Llobera provenia d'una lectura errònia dels ictus de l'original llatí (Vergés 586-591). En perdre's la percepció de la quantitat, ja des de l'edat mitjana, es van llegir els versos clàssics marcant un accent intensiu sobre l'accent gramatical, tal com ho fa la mètrica romànica. Llegint els versos d'Horaci d'aquesta manera, s'obtenia, gairebé sempre, un model com el que plantejava Costa i Llobera (que, al seu torn, el prenia de Villegas i Carducci). Tanmateix, si s'intentava una lectura íctica de l'original llatí, a partir de les posicions fortes, aleshores l'hendecasíl·lab sàfic passaria a tenir accents en primera, tercera, cinquena, vuitena i desena posició. És a dir, un model de vers que no encaixava amb cap patró mètric romànic. Aquest va ser el paradigma que el canonge Llobera va aplicar per traduir les estrofes sàfiques a final dels anys vint –per bé que no apareixerien publicades, juntament amb la resta de l'obra completa d'*Horaci*, fins als anys setanta (Creus 454-467)–, com també Joaquim Garcia Girona (Bermúdez Ramiro).

Abans de tots aquests tímids intents, fins i tot abans que Costa i Llobera, hi va haver un escriptor, però, que va intentar l'estrofa sàfica i que, de fet, ja havia traduït unes quantes odes d'Horaci. Com va demostrar Jaume Medina (1976), l'horacianisme tingué molts altres representants, ja des dels versos castellans de *Preludios de mi lira* (1858), de Manuel de Cabanyes; el primer esforç seriós de traducció, però, el va dur a terme Joan Sardà, que des del 1869 i fins a 1878, anà publicant a la premsa diverses odes, que foren recollides anys més tard en les seves *Obres escullides* (1914). En total, vint-i-vuit d'odes i dos epodes.

El 26 de gener de 1878, un any abans de la composició de l'oda «A Horaci» de Costa, Sardà presentava la versió de l'oda divuitena del llibre tercer, en estrofes que, poc o molt, volien ser sàfiques. És a dir, per un cantó, deixava estar el recurs de la rima, optava per decasíl·labs blancs femenins, per als hendecasíl·labs sàfics, i per tetrasíl·labs per evocar els adònics. Tant els uns com els altres, però, tenien un ritme bàsicament iàmbic, això és, amb accent en les síl·labes parelles, amb només una vacil·lació en la síl·laba primera (mentre que en Costa la primera síl·laba era obligatòria):

Faune, amador de les esquives Nimfes,
soleis i termes benvolent recorre
de mes hisendes, i amb bon ull esguarda
mes tendres cries.

Al ser a fi d'any un xai novell t'immolo,
lo vi en lo cràter més placent a Venus
no t'escatimo, i ta vetlla ara pròdig
l'encens perfuma.

En ser a tes nones desembrals, alegre
pels herbeis juga el bestiar; la feina
deixen los bous, i als camps la pagesia
fa festa grossa.

Lo llop transita entre els ramats impàvids,
l'agresta pompa el bosc per tu s'espolsa
i alegre el rústic per tres cops pateja
la terra ingrata.

A part de l'anàclasi inicial, fixem-nos com l'únic vers que no és iàmbic és el setè, amb un començament dactílic. La resta són tots versos purament iàmbsics. Som lluny, doncs, de l'estrofa sàfica accentual, però de mica en mica ens acostem al model que perfeccionarà Costa i Llobera.

Bé, tornem altre cop a la poesia de Maragall. Sabem que la forquilla de dates de composició és massa ampla per aportar cap dada. Entre 1881 i 1903 hi ha molts anys possibles, però, com acabem de veure, és un període en què l'horacianisme començava a bategar amb força als països de parla catalana. Costa i Llobera ja havia escrit «A Horaci» i Sardà, Siscar i Masriera s'havien posat a traduir-lo. Si les dates que proposa Casals (1889 i 1891) són encertades, seria ben plausible que Maragall hagués conegut alguna de les temptatives sàfiques d'aquests escriptors i hagués decidit imitar-les. Ara bé, per què aquest sobtat interès en models grecolatins, molt abans que la influència de Segalà i d'un jove Bosch Gimpera pogués fructificar, per exemple, en les traduccions de Píndar o dels *Himnes homèrics*? Per què l'estrofa sàfica?

És ben evident que Maragall no segueix l'estructura de la sàfica de Costa i Llobera, i és poc plausible que la conegués en aquell moment. En canvi, de ben segur que coneixia les traduccions de Sardà, que, a més, resulta que poc o molt devia ser amic seu si aquest dedicà, com a regal de noces, una «Endreça» a Maragall l'any 1891, val a dir que prou bonica i que fa així:

Quan l'hora santa de l'amor s'acosta,
quan se clou del poema de la vida
lo cant primer per a reprendre l'altre,
l'altre, lo verdader, lo cant de l'ànima,
vol la costum que els bons amics s'ajuntin
al voltant de la taula amb lo poeta
i al dring dels vasos tots en cor entonin

del cant de joventut l'última esparsa,
esparsa que és epíleg i preludi,
que plany i riu, i espera ensems i enyora,
diu adeu al passat i obre el pervindre [...]

Mes del dringar dels vasos res ne queda;
vibra un instant potent i es perd en l'aire,
nota d'afecte que l'amic oblida
eixordat pels esclats d'amor en festa.

Després passen los anys i vénen hores,
capaltards de tardor, de llum grisenca,
que sense saber com un s'emmurria
i sent tornar a l'esment les soleiades
gatzares dels companys. ¡Com verdejava
la gentil primavera! Llavors reca
no conservar un record que en forma viva
pinti els semblants amics i a la mà torni
l'escalf sincer de l'última encaixada.

Va l'encaixada en aquest llibre. Rep-la.
Què més grat per a tu? Canta en ses planes
l'expansió ardenta de ton cor; sos versos
no els dictà l'artifici; abocetades
emanacions d'un sentiment, flueixen
per misteri ignorat, i altre misteri
més ignorat les llença que rellisquin
del ritme pels meandres remorosos.
Tos plaers, tos neguits, les somniadores
pubertats de ta sang, fins les primícies
de l'amor de la dona que fas teva...
tot es aquí; tot tu; tota sencera
la història de l'ahir que avui despulles.

Entre els amics que com amics te vénen
a segellar eix pacte d'aliança
uns noms hi trobaràs que han de sorprendre't.
No te n'estranyis gens: són d'uns que adoren
a la Santa Emoció; són d'uns que juren
pel Déu de l'Art, i com un germà miren
a qui com tu en ses ares s'agenolla.
Goethe junta llurs mans a les mans teves,
nua a ton coll llurs braços la Poesia.
Fonda bellesa tos cantars perfuma;
plau-los-en lo perfum. Ets un poeta?
Doncs ets amic. Voldràs per amics prendre'ls
i als vells i als nous pel mateix ras midar-los?

Festes de Nadal-1891 (PT 413)

Sardà era prou íntim de Maragall per ser definit com a «amic de l'ànima», com ho demostra no tan sols aquesta poesia,³ sinó també la poesia «Nuvial», de *Poesies* (1895) que Maragall va compondre en resposta a la de Sardà (PT 451-452), a banda, és clar, del ja esmentat estudi necrològic que li dedicà quan Sardà va morir el 1898. En efecte, a manera d'homenatge, Maragall va llegir una necrològica a l'Ateneu Barcelonès que després va ser recollida al volum d'*Obres escullides*. En aquest estudi, glossa la feina del crític, però també del poeta i fa referència concretament a un text que ha de ser aquesta «Endreça» que ara deia: «Poesies, pròpiament, poques ne feu en sa vida; mes les poques que feu (i una d'elles jo la tinc ben dintre de l'ànima) són veritables exquisitats». I en ressaltava, sobretot, «una frescor horaciana, clàssica, però tan olorosa d'haver passat per jardins novament florits, que enamora» (6). Unes expressions que, si es vol, es poden trobar, vagament, en la poesia que ens ocupa.

Si aquestes fossin les úniques pistes, potser seria massa agosarada la hipòtesi de creure que darrere «A un amic» hi ha Sardà. Ara bé, el motiu principal del qual depèn tota la hipòtesi (i no a l'inrevés) és la forma que emprà Maragall, que coincideix plenament, sense excepció, amb el model de sàfica que intentava Sardà i que és el més plausible que conegués, en aquell moment: tots els versos són, com els de Sardà, iàmbics. No hi ha més variació accentual que l'anàclasi inicial (v. 7, 10, 11, 22 i 23) i els tetrasíl·labs no són adònics (tâtatatà), sinó que també mantenen el ritme iàmbic.

Que el model de la composició maragalliana no és cap poeta espanyol, sinó que Maragall està imitant Sardà em sembla poc menys que indiscutible. No tinc clar si amb això n'hi ha prou per identificar l'amic

3 On, com es veu, Sardà l'anomena més d'un cop amb motiu de l'amistat.

amb Sardà. El to nostàlgic que hi troba Casals podria encaixar bé amb la desaparició del crític, l'any 1898, però això voldria dir que seria la poesia més tardana de totes les que formen part de la primera secció de *Les disperses*. És cert que de datables només en tenim tres, pel que fa a la redacció, i dues més pel que fa a la publicació (Casals 407). I la més tardana data del 1892. No em sembla, però, un argument definitiu per descartar Sardà. Podria haver-hi encaixat perfectament una poesia més tardana o, fins i tot, no caldria que l'hagués escrita en record de l'amic mort, sinó simplement com a homenatge a qui havia deixat ja de traduir Horaci i que es retiraria de la vida pública, l'any 1895, amb la mort de Josep Yxart. Podrien ser aquestes les «mundanals misèries»?

Les lectures biogràfiques són escassament interessants i poques vegades aporten res que no sigui circumstancial. Ara bé, potser sí que és pertinent davant una poesia de circumstància que desperta curiositat per l'estranyesa, en el corpus maragallià, d'un rerefons i una forma neoclàssics tan evidents com descontextualitzats. Els motius que van dur el poeta a escriure-la no els sabem; el model, sí, i potser és la voluntat d'imitar aquest model l'impuls que el va portar a escriure aquesta poesia, i no pas (o no només) cap vivència concreta. En tot cas, em sembla evident la petja de Sardà en aquesta obra, sigui com a inspirador per les seves traduccions horacianes, sigui com a destinatari. És una hipòtesi, em sembla, tan plausible com les que s'han plantejat fins avui.

Bibliografia

Bermúdez Ramiro, Jesús. «Les traduccions poètiques d'Horaci de Joaquim Garcia Girona». *Llengua & Literatura*, núm. 20, 2009, p. 51-80.

Creus, Eloi. *Riure en vers. Cap a una traducció poètica d'Aristòfanes*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, 2021.

— «Costa i Llobera i la imitació dels versos clàssics com a renovellament de la mètrica tradicional, amb una marrada italiana». *Visat*, 33.

Edo, Miquel. *Carducci a la literatura catalana: recepcions i traduccions*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, 2007.

Maragall, Joan. *Poesia. Edició crítica*, a cura de Glòria Casals. La Magrana, 1998.

— *Poesia i teatre* [PT], ed. crítica d'Ignasi Moreta i Lluís Quintana. *Obres completes*, vol. I. Ed. 62, 2020.

Masriera, Artur. «Odas d'Horaci. Ad Phyllidem (oda IX, llibre IV); Ad Septimum (oda IV, llibre II)». *Lo Gay Saber*, 15 feb 1880, p. 40.

Medina, Jaume. «Horaci en la literatura catalana». *Els Marges: revista de llengua i literatura*, núm. 7, 1976, p. 93-106.

Parramon, Jordi. «Les primeres estrofes sàfiques en llengua vulgar (representació de l'Assumpció del segle XIV)». *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, VII. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 5-11.

— *Ritmes clàssics*. Quaderns crema, 1999.

Sardà, Joan. *Obres escullides*. Llibreria de Francisco Puig y Alfonso, 1914.

Siscar, Ramon. «Traducció d'Horaci. Llib III, oda IX». *Il·lustració catalana*, 15 feb 1884, p. 43.

Vergés, Josep. «Dos intents d'aproximació al ritme de les odes d'Horaci». *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. I, 1979, p. 317-333.

Rebut el 24 de maig de 2022
Acceptat el 7 de setembre de 2022